November - 2025

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Issue – 372

असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचे हक्क आणि सामाजिक सुरक्षा

RIGHTS AND SOCIAL SECURITY OF UNORGANIZED WORKERS

मुख्य संपादक :

डॉ. सुषमा अर्जुन जाधव,

सह संपादक :

डॉ. आनंद गाडीवडड

डॉ. सुप्रिया देसाई

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATIONS

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
01	असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगार	डॉ. अर्चना जगतकर	05
02	महिला आणि असंघटित क्षेत्र : संधी आणि आव्हाने	डॉ. एम. के. कन्नाडे	07
03	विदर्भातील बांबू कामगारांचा सामाजिक-आर्थिक अभ्यास	डॉ. भाग्यश्री पाटील	10
04	डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील गिग कामगारांच्या समस्यांचा अभ्यास	अरविंद घोडके	13
05	स्थलांतरित कामगारांच्या समस्या : समाजशास्त्रीय विश्लेषण	डॉ. अखिलेश शिंदे	18
06	कोल्हापूर शहरातील बांधकाम कामगारांच्या समस्या	डॉ अंकुश गोंडगे	23
07	गिग इकॉनॉमी आणि असंघटित क्षेत्रातील बदलांचा अभ्यास	श्री. रणजित मोरे, श्री. रमेश पाटील	28
08	बांधकाम कामगारांसमोरील आव्हाने, आणि त्यावरील उपाययोजना	निरंजन रजपूत, डॉ. रमेश पाटील	36
09	कृषीव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण महिलांचा सहभाग	प्रा. अशोक शिंदे	43
10	शिक्षण आणि कौशल्य विकास	प्रा. गौतमी कांबळे	46
11	असंघटीत क्षेत्रातील श्रम कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी : विशेष संदर्भ सांगली जिल्हयातील माथाडी कामगार	डॉ. रुपाली सांभारे	52
12	असंघटित क्षेत्रातील कामगार महिला : संधी आणि आव्हाने	डॉ. आसमा अत्तार	58
13	शाहुवाडी परिसरातील गुऱ्हाळ व्यावसायिकांच्या समस्या : एक अभ्यास	सागर मोहिते	62
14	भारतातील गिग कामगारांसमोरील आव्हाने : सामाजिक-आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण	प्रा. अमित कोवे	65
15	असंघटित क्षेत्रातील महिलांच्या समस्या	अनुराधा गुजर	69
16	महिला आणि असंघटित क्षेत्र : संधी, आव्हाने आणि धोरणात्मक उपाय	श्री सागर खाडे	74
17	कोल्हापूर जिल्ह्यातील ऊसतोड कामगारांच्या समोरील आव्हाने : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	सौ. स्वाती पाटील	81
18	असंघटीत क्षेत्रातील शेतमजूरांच्या समस्यांचा अभ्यास	कु. योगिता रेवडे	84
19	गिग कामगारांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. मनिषा पाटील	88
20	प्रगतिशील विचारधारा के कवि : नागार्जुन	डॉ. अनिता चिखलीकर	93
21	Socio-Economic Conditions and Challenges Faced by Workers in Grape Farming : with Special Reference to Tasgaon Taluka	Dr. Vinodkumar Kumbhar	98
22	Information Technology and Empowerment of Labourers in the Unorganized Sector	Dr. Akshata Gawade	103
23	A Study of Street Vendors in Mumbai : Issues and Challenges	Dr. Sanajy Kamble	107
24	Socio-Economic Condition of Power Loom Workers and Auto Loom Workers In Ichalkaranji	Dr. Chandravadan Naik	114
25	Women Workers of Ichalkaranji with Special Reference to Problems and Solution in Textile Industry	Dr. Arati Nadgouda	119

26	Economic Analysis of Dairy Farming in Chikhali Village of Kagal Tahsil of Maharashtra : A Geographical Study **Dr. Vijay Gaikwad, Mr. Prashant Kumbhar**	**125**
27	Protecting the Invisible Workforce : A Study of Social Security and Labour Rights in India's Unorganized Sector **Dr. S. H. Shidlale**	**132**
28	Social Security for Unorganised Sector Workers in India : Challenges and Policy Implications **Ramesh Kumbhar**	**136**
29	Challenges of Landless Rural Laborers in India : A Sociological View **Dr. Vijay Gheji**	**140**

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only. ***- Chief & Executive Editor***

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Issue 372: असंघटीत क्षेत्रातील महिला कामगार : संधी आणि आव्हाने
Impact Factor : 6.625 (SJIF) Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
November 2025

महिला आणि असंघटित क्षेत्र : संधी आणि आव्हाने

डॉ. एम. के. कन्नाडे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
चंद्राबाई शांतप्पा शेंदुरे कॉलेज, हुपरी.

प्रस्तावना

असंघटित क्षेत्र हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. भारतात ग्रामीण आणि शहरी भागात राहणाऱ्या बहुसंख्य महिला आणि पुरुष हे अकुशल आहेत आणि ते असंघटित क्षेत्रात काम करताना आढळून येतात. कौशल्याचा अभाव असल्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्यांची स्थिती अत्यंत दयनीय आहे. २०२३-२०२४ च्या अंदाजांनुसार, भारतातील असंघटित क्षेत्र (Unorganized Sector) मध्ये सुमारे ८५% ते ९०% कामगार काम करतात. हे क्षेत्र अर्थव्यवस्थेचा एक मोठा भाग असून, यातील मजुरांची अचूक आकडेवारी मोजणे कठीण आहे, कारण बऱ्याच कामगारांचे नोंदणीकृत आकडेवारी उपलब्ध होत नाही. तरीही, एकूण कामगारांची संख्या भारतात सुमारे ५० कोटी ते ५५ कोटी लोक असंघटित क्षेत्रात काम करतात (NSSO, PLFS च्या 2023-24) अहवालांनुसार त्यापैकी ९०% पेक्षा जास्त मजूर कोणत्याही सामाजिक सुरक्षा योजनांमध्ये नोंदणीकृत नाहीत. त्यापैकी शेती क्षेत्रात ४५% (कामगार), बांधकाम क्षेत्रात १२% कामगार, किरकोळ व्यापार/घरगुती उद्यो गात १८% कामगार, घरगुती नोकर/रिक्षा-ठेली चालक १५% कामगार व इतर (सफाई कामगार, हमाल, मजूर) १०% कामगार कार्यरत आहेत. यामध्ये उत्तर प्रदेश, बिहार, पश्चिम बंगाल, ओडिशा यांसारख्या राज्यांमध्ये असंघटित क्षेत्रातील मजुरांचे प्रमाण जास्त आहे.

असंघटित क्षेत्राची व्याख्या (Definition of Unorganized Sector)

असंघटित क्षेत्र म्हणजे

1. छोट्या प्रमाणावर उत्पादन/सेवा चालते.
2. कामगारांना सामाजिक सुरक्षा, रजा, पगाराची हमी किंवा इतर कामगार कायद्यांचा लाभ मिळत नाही.
3. नोंदणीकृत नसलेले उद्योग, दुकाने, कामगार किंवा स्वरोजगारी व्यक्ती यांचा समावेश होतो.
4. अनौपचारिक नियमांनुसार काम चालते

RESEARCH JOURNEY

संशोधनाचे उद्देश (Research Objectives)

1. कामगारांच्या आर्थिक योगदानाचे मूल्यांकन करणे.
2. सरकारी योजनांचा कामगारावरील प्रभाव अभ्यासणे.

महिला कामगारांचे असंघटित क्षेत्रातील योगदान

1. आर्थिक सहभाग:

असंघटित क्षेत्रातील महिला त्यांच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

2. पारंपारिक कौशल्ये:

हस्तकला, कापड विणकाम, शेतकाम यांसारख्या क्षेत्रांत महिलांचे कौशल्य वापरले जाते.

3. स्वरोजगार:

अनेक महिला लहान प्रमाणात व्यवसाय (उदा., मोमबत्ती, पापड, पारंपारिक खाद्यपदार्थ) चालवतात.

महिलांसाठी संधी-

1. स्वावलंबन:

असंघटित क्षेत्रामुळे महिलांना स्वतःचे उत्पन्न मिळते, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते.

2. कौशल्य विकास:

सरकारी आणि NGO यांच्या माध्यमातून प्रशिक्षण कार्यक्रम उपलब्ध आहेत.

3. महिला स्वयंगटना:

स्वयंगटना गट (SHGs) मधून महिलांना सहकार्य आणि सूक्ष्मवित्त सुविधा मिळते.

4. डिजिटल प्लॅटफॉर्म:

ऑनलाइन विक्री (इ-कॉमर्स) मुळे महिला उत्पादकांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश मिळतो. महाराष्ट्रातील असंघटित क्षेत्र हे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा आणि दुर्लक्षित आधारस्तंभ आहे. यात शेतमजूर, रिक्षाचालक, घरगुती कामगार, छोटे व्यापारी, हस्तकला कारागीर इ. समावेश आहे. हे क्षेत्र रोजगार निर्मिती, स्थानिक उत्पादन आणि ग्रामीण-शहरी आर्थिक प्रवाहात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. परंतु, या क्षेत्राचे GDP आणि रोजगारातील योगदान अधिकृतपणे मोजले जात नाही. महाराष्ट्राच्या सकल घरगुती उत्पादन (GSDP) मध्ये असंघटित क्षेत्राचा वाटा महत्त्वाचा आहे. शेती, किरकोळ व्यापार, हस्तकला, बांधकाम क्षेत्र ही समाजातील अतिशय महत्त्वाची क्षेत्र मानली जातात.

आव्हाने:

अनियमित मजुरी ६०% कामगार दैनंदिन रुपये ३०० पेक्षा कमी कमावतात.

सामाजिक सुरक्षेचा अभाव PF, आरोग्य विमा यांचा लाभ कामगारांना मिळत नाही

अनेक कामगार अद्याप e-Shram वर नोंदणीकृत नाहीत.

शिफारसी:

1. योजनांचा विस्तार: e-Shram आणि मनरेगा योजनांची माहिती अनेक कामगारापर्यंत पोहोचली पाहिजे
2. किमान मजुरी अंमलबजावणी: शेतमजुरांना किमान रोजगाराची हमी मिळाली पाहिजे.
3. स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन: हस्तकला, कुटीर यांना कर्ज उपलब्ध करून दिले पाहिजे आणि त्यांच्या उत्पादनाला बाजारपेठ मिळाली पाहिजे.

महाराष्ट्रातील असंघटित कामगारांवर सरकारी योजनांचा प्रभाव:

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांना सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक स्थैर्य आणि कल्याणकारी लाभ पुरवण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने अनेक योजना राबविल्या आहेत. या योजनांचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष प्रभाव कामगारांच्या सुरक्षितता आणि जीवनमानावर खालीलप्रमाणे प्रभाव पडतो.

प्रमुख योजना आणि त्यांचे परिणाम-

- e-Shram पोर्टल
- असंघटित कामगारांची
- **PM श्रम योगी मानधन**
- PM SVANidhi
- महाराष्ट्र राज्य शेतमजूर योजना
- मनरेगा

योजनांचा सकारात्मक प्रभाव:

आर्थिक स्थिरता:

- e-Shram कार्डधारकांना आपत्ती विमा (२ लाख रुपये) मिळाल्याने अचानक संकटांना तोंड देण्याची क्षमता वाढली.
- PM SVANidhi मुळे छोट्या व्यापाऱ्यांचा उत्पन्नात २०-३०% वाढ (मुंबई, पुणे येथील सर्व्हेनुसार).

सामाजिक सुरक्षा:

- शेतमजूर योजनेमुळे दरवर्षी ५०,०००+ कामगारांना विनामूल्य आरोग्य सेवा.
- मानधन पेन्शनमुळे वृद्ध कामगारांचे अन्न व औषधावरील खर्च सुरक्षित.

महिला सक्षमीकरण:

- मनरेगामध्ये ५०% महिला सहभाग. त्यांना समान मजुरी मिळाल्याने आर्थिक स्वातंत्र्य वाढले.

नकारात्मक बाजू आणि आव्हाने

जागरुकतेचा अभाव : e-Shramवर नोंदणीकृत कामगारांची संख्या (१.२ कोटी) ही महाराष्ट्रातील अंदाजे ३+ कोटी असंघटित कामगारांच्या तुलनेत अत्यंत कमी.

अंमलबजावणीतील उणीवा:

- मनरेगा मजुरी ६ महिन्यांपर्यंत विलंबाने मिळणे (विदर्भ, मराठवाडा भागात तक्रारी).
- PM SVANidhi कर्जासाठी दुय्यम हमी आवश्यक असल्याने गरीब विक्रेत्यांना वगळले जातात.

शिफारसी

1. जागरुकता वाढवणे:

- ग्रामपंचायत स्तरावर e-Shram नोंदणी शिबिरे घेणे.
- मोबाइल व्हॅनद्वारे शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये माहिती पोहोचविणे.

2. प्रशासकीय सुधारणा:

- मनरेगा मजुरी डिजिटल पेमेंट करणे .
- PM SVANidhi साठी हमी निकष सुलभ करणे.

3. तांत्रिक सुधारणा:

- e-Shram पोर्टलवर भाषिक सपोर्ट (मराठी, हिंदी) करणे.

SMS/IVR द्वारे योजनांची माहिती देणे.

निष्कर्ष:

महाराष्ट्रातील असंघटित कामगारांवर सरकारी योजनांचा मर्यादित पण सकारात्मक प्रभाव दिसत आहे. e-Shram, मानधन पेन्शन, आरोग्य विमा यांसारख्या योजना कामगारांच्या आर्थिक सुरक्षिततेत महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. तथापि, पोहोच, पारदर्शकता आणि अंमलबजावणी या क्षेत्रात मोठ्या सुधारणेची गरज आहे. या योजनांचा लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी स्थानिक स्तरावर जागरुकता आणि तांत्रिक सुविधांचा विस्तार करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:

१. e-Shram पोर्टल डेटा (श्रम मंत्रालय, २०२३).
२. महाराष्ट्र शासनाचे शेतमजूर आरोग्य अहवाल (२०२२).
३. NITI आयोगाचा PM SVANidhi मूल्यांकन अहवाल (२०२३).

RESEARCH JOURNEY